

De Beeldenstorm in Groningen

Albert van der Kaap

Het Smeekschrift der edelen

In april 1566 boden ongeveer 200 lagere edelen aan Margaretha van Parma een smeekschrift aan, waarin de Inquisitie in felle bewoordingen werd veroordeeld en waarin, nauwelijks verholen, werd gedreigd met gewapende opstand als er geen einde zou komen aan de vervolging. Margaretha stemde in met een opschorting van de plakaten terwijl een afvaardiging van de Staten het verzoekschrift zou overhandigen aan Filips II van Spanje. Het is opvallend dat slechts één Groninger, Barthold Entens de Mentheda, het smeekschrift ondertekende. De reden is niet duidelijk, misschien was de afstand tot het centrum van de macht zowel letterlijk als figuurlijk te groot, misschien ook werden er geen grote bedreigingen van de geloofsbeleving ervaren. De godsdienstige ontwikkelingen in Groningen onderscheidde zich wat dat betreft zeker van de overige Nederlanden. Zie het artikel over het begin van de Reformatie in Groningen op deze website.

In deze zomer van 1566 trokken honderden reformatorisch-gezinden naar de Coendersborg in Helpman, waar, omdat de kerk te klein was, buiten een dienst werd gehouden. Ook in andere dorpen op het Groningse platteland werden in deze tijd hagepreken gehouden.

Het begin van de Beeldenstorm in Vlaanderen

Op zaterdag 10 augustus 1566 preekte Sebastiaan Matte, een uit Engeland teruggekeerde protestantse vluchteling, voor een gehoor van ongeveer tweeduizend gewapende volgelingen bij het dorp Steenvoorde (tegenwoordig in Frankrijk). Na afloop van de hagenpreek drongen zo'n twintig toehoorders een nabijgelegen klooster binnen en sloegen er de beelden aan stukken. In de daaropvolgende week vernielden rondtrekkende groepen beeldenstormers meer dan honderd kerken en kloosters in de zuidwesthoek. In Ieper, bijvoorbeeld, trokken op 16 augustus '*diverssche sectarissen [kettters] en quaetwillighen van der stede, gheassisteert met diverssche vreemde sectarissen*' met geweld alle kerken en kloosters van de stad binnen. Ze sloegen er de beelden, altaren, orgels en versieringen kapot, en verscheurden de liturgische boeken. De brekers waren mannen en vrouwen van alle leeftijden; kinderen bewerkten met hamertjes de beelden die op de grond lagen. Het geschrokken stadsbestuur, bang voor nog grotere ongeregelde heden, greep niet in.¹

¹ Henk van Nierop: <https://bit.ly/2Sa7CSb>

De Beeldenstorm in Groningen

De beeldenstorm verspreide zich snel over de Nederlanden. Volgens bovenstaand kaartje bleef Groningen een beeldenstorm bespaard. Toch is dat niet juist, zij liet weldegelijk haar sporen na in Groningen.² Maar in Stad en Ommelanden had de Beeldenstorm over het algemeen een wat ander karakter dan in de rest van de Nederlanden. Er was in de meeste gevallen geen sprake van een spontane actie van woeste plunderaars, bestaande uit hongerige en tot wanhoop gebrachte arbeiders. Eerder was het een bewuste, min of meer ruwe verwijdering van de beelden geweest, een zuivering van afgoderij volgens de protestantse leer.³

In de Ommelanden werden in sommige plaatsen wel beelden uit de kerk verwijderd, maar dat gebeurde over het algemeen veel zachtzinniger dan in de rest van de Nederlanden. Deels werd het door katholieke edellieden zelf gedaan, bijvoorbeeld door Popko Ufkens (getrouwd met een dochter van Eva Jurges, vrouwe van Saaxum) en Asinge Entens in Saaksumhuizen, die de beelden, op verzoek van de vrouwe van Saxum, op de zolder van de kerk in veiligheid gebracht zouden hebben. Getuigen waren de kerkvoogden Jacob Zegers en Jan Egbaerts. In een vonnis van de Raad van Beroerten, die zich na de Beeldenstorm bezighield met de vervolging van vermeende daders, wordt echter gezegd dat zij de beelden gebroken hebben. Iets soortgelijks vond plaats in Eenrum.⁴

In Bedum verwijderde de ketterse pastoor, Johan Clant, de beelden uit de St. Walfriduskerk zonder ze te breken. Na de Beeldenstorm werd Clant afgezet en de beelden in ere hersteld. Clant week uit naar Emden, waar hij trouwde met zijn concubine. Ook zouden in deze plaats de gewezen pastoor

² Zie bijvoorbeeld Veldman, H. (1990). *De beeldenstorm in Groningen: Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden*.

³ Formsma, Wiebe Jannes (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968.

⁴ De daarvan in de toenmalige landstaal opgestelde rapporten bevinden zich in de "Archives Générales du Royaume" te Brussel. Zij zijn door pater J. Kleyntjens S.J. overgenomen en opgenomen in het Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, 27e deel, j.g. 1948, blz. 171-216.

Jan Dam en de vicaris Hendrik (?) beelden kapot hebben geslagen. Getuigen hiervan waren de kerkvoogden Claes Peeters en Albert Peeters. In dat jaar was Regnerus Papink pastoor.

In Winsum zette jonker Pieter Ripperda, heer van Winsum, samen met zijn broers Asinge, Onno en Wigbolt het volk aan om de parochiekerk te verwoesten. Asinge, Onno en Wigbolt namen zelf actief deel aan de Beeldenstorm in de kerk van de dominicanen, waarbij ze zich door de echtgenotes van Pieter en Asinge lieten begeleiden op het orgel.⁵ Zij werden daarbij geholpen door Jan Schutte, die een huisman was van Sint Anne klooster zone, en door twee steenmetsters Tjaerck en Egbaert. Maar volgens zeggen, werden in Winsum ook sommige beelden, onder leiding van kerkvoogd Jan Tammens, in veiligheid gebracht.⁶

Getuigen Jan Tammens en Jan Hepkes noemen als daders of getuigen de steenmetsters Tjaerinck en Egbert Mulaerts, Claes Beijnaerts, de bastaard Henric Kater, Borch, de zoon van Pieter Garbrants, in dienst van graaf Lodewijk van Nassau, een zoon van Alaert Fockenhuys en Dreews, een zoon van een priester uit Thienal dinghe bij Hasselt, en Dreeuws Hiddinck, een broer van Jan Hiddinck.

Drie dagen later stelde de magistraat van Groningen een kerk open voor de hervormden. Die dag werd de Broerkerk op vreedzame wijze ingericht voor de uitoefening van de nieuwe godsdienst, de beelden werden er uitgedragen, de altaren en zelfs het orgel werden bedekt. Twee dagen later werd er toch gestormd in de kerk door gezworenen van de gemeente, leden van het consistorie, de rector van de school en de leraren, die met de scholieren de beelden verbrijzelden.⁷

In Grijpskerk heeft de weduwe van Luel Ayckema de beelden uit de dorpskerk laten verwijderen. Luel van de Ayckemaheerd was hoofdeling te Westerdijken. De Spanjaarden namen wraak op het weghalen van de beelden en verklaarden de goederen waaronder Aykemaheerd te Westerdijken verbeurd. Na de pacificatie van Gent zullen de goederen teruggegeven zijn.

Ook in Eenrum en Obergum werden beelden door de pastoor uit de kerk gehaald. In Obergum door pastoor Jan van Lingen, samen met de ketterse boer Jan Hiddinck en de brandmeester Geert Hoenricx, daarbij aangevuurd door Hoycke Manninga, heer van Pewsum.⁸ Deze Hoycke was een zoon van Focko Manninga (van de Manningaborg in Pewsum) en Hoycke Tamminga van de Asingaheerd in Warffum. Hoycke Manninga is mogelijk gesneuveld in de slag bij Heiligerlee of de slag bij Jemmingen.⁹

Pastoor Herman van Groeninge van Obergum verklaarde dat hij tijdens de Beeldenstorm afwezig was en dus geen daders kon noemen. Volgens kerkvoogd Berend Janssens zou Jan Hiddinck beelden weggehaald hebben, maar deze later ook weer hebben teruggebracht. Voor het weghalen van de stenen van het altaar had hij de hulp ingeroepen van Georgen Bouch en Peter Claess. Verder noemt hij nog een Crijn Fockenhuys, die in dienst was van graaf Lodewijk.

⁵ Bergsma, W. (1987). *De wereld volgens Abel Ebbens*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Leeuwarden: Fryske Akademy.

⁶ Veldman, Harm (1990). *De Beeldenstorm in Groningen*.

⁷ Scheerder, J. (2008). *De Beeldenstorm*. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.

⁸ Veel van deze en onderstaande gegevens zijn ontleend aan het artikel De Beeldenstorm in de Ommelanden van P.J. Ritsema in *Gruoninga*, 5e jaargang 1959

⁹ <http://bit.ly/3gNLT2g>

Pastoor Laurentius Fritena van Eenrum heeft uit voorzorg beelden laten weghalen. Hetzelfde geldt voor pastoor Gerardus Weerninck van Middelstum.

In Loppersum, waar de katholieke Johan de Mepsche collatierechten bezat, werden volgens twee kerkvoogden beelden en ornamenten in veiligheid gebracht, maar desondanks werden een altaar en een beeld van Christoffel vernield door twee uitgetreden priesters, de eerder genoemde Marcus en een zekere Johan, en de schoolmeester. De Mepsche, de katholieke vertegenwoordiger van de centrale regering en als zodanig lid van de Hoofdmannenkamer heeft de beide predikanten naderhand uit het dorp verjaagd.

Verschillende getuigen noemde de namen van Haijo Hiblens, wantscheerder, Frans Schreur, IJme Abels, Jan in den Ham, oud-kerkmeester, Abraham Wevere, die een kruis kapot geslagen zou hebben op het kerkhof, Abraham Wevere en Jacob Onnen, mannen in dienst van graaf Lodewijk, net als Kempe Claes, Claes Cornelis, wieldraaier Geert, Jan Glaesemaeckere en Tijesse Heijens.

In Appingedam en plaatsen als Tjamsweer en Farmsum werd geen beeldenstorm gehouden omdat de heer van Farmsum Jacob Ripperda tegen was.

In Garrelsum, Ten Post en Woltersum werden beelden en altaren vernield door Tiart en Wilco Rengers, broers van de kroniekschrijver Johan Rengers.

Beeldenstorm in een kerk (Dirck van Delen, 1630)

Ook in Nuis zijn er vermoedelijk beelden in de Romaanse kerk van Marum-West vernield. Dat althans vertelt een zekere *Gese Holters uit Weert* op zondag 28 juli 1568 aan de buurrechter van Marum.

Maar zij heeft het wel van horen zeggen. Gese en haar man zijn komen wonen in het huis van Tryne Sieckema en die had verteld dat zij en ettelijke anderen gezien hebben dat een 'Grys', die woonde op de 'Lijnde', de kerk had vernield en de beelden in stukken had geslagen. Tryne had toen tegen de jonker (Christoffel van Ewsum) gezegd: *"Waarom vernielt u de kerk en de beelden, want ze eten geen brood, ze bijten niet en ze doen geen kwaad. Geef mij er een van in mijn huis, want het is een sierraad."* Opvallend aan deze verklaring is dat er in 1566 helemaal geen De Grijs woonde op Corpus de Linde.¹⁰ De eerste De Grijs vestigde zich er pas eind achttiende eeuw. In 1566 was Corpus de Linde, in bezit gekomen van de in het verslag genoemde jonker Christoffel van Ewsum.¹¹ Hij ruilde een aantal hooilanden boven Marum met het klooster Trimunt voor de 'Hijlenstede', een heerd op de Linde. In Olde Guet nr. 16 meent Wieger De Boer dat Van Ewsum na de inval van 1568 misschien wilde laten zien dat hij aan de goede - protestantse - kant stond en dat het goed was als er een Marumer Beeldenstorm had plaatsgevonden. Volgens mij, zegt hij, betreft het hier, na de intocht van Alva, een negatief gekleurde getuigenis binnen de aanklacht tegen Christoffel van Ewsum door de Raad van Beroerten.¹²

In Garsthuizen vond wel een echte beeldenstorm plaats en daar was de familie Tjarda van Starckenborch nauw bij betrokken. De zonen van Barthold Tjarda van Starckenborch en Bawe Frilings (van de Dijkumborg) verzochten de pastoor in 1566 om de afgoden uit de kerk te werpen. Hij weigerde en bleef zelfs een ochtend lang in de kerk, om plundering te voorkomen. Maar toen hij tegen het middaguur was gaan eten, brak metselaar Hiske Berent een tralie van de kerktoren los, zodat een jongetje naar binnen kon kruipen om de deur open te doen. Vervolgens hebben ze de beelden stukgeslagen. Hun moeder, Bawe, dankte God dit te mogen beleven. Om ook zelf iets te doen, sneed ze enige doeken kapot. De pastoor, Sijtze Semelis, schat de schade op *'sess off soeven hondert Embden gulden'*.¹³

In Oosternieland heeft Claes van Starckenborch, zoon van Barthold en Bawe, die al in 1553 in Heidelberg had gestudeerd, met twee helpers, op een zondag voor de mis de beelden en kleden en doeken vernield. We moeten deze plundering door de van Starckenborchs, in aanwezigheid van hun vrouwen, volgens Formsma, niet zien als een sadistisch vandalisme. *'Het was voor hen een plechtig moment eindelijk hun kerk te mogen zuiveren van wat zij zagen als afgoderij.'*

Toen koning Filips II de hertog van Alva naar de Nederlanden stuurde om orde op zaken te stellen hebben verschillende broers Starckenborch zijn komst niet afgewacht. Zij namen de wijk naar Oost-Friesland. Barthold Starckenborgh, hoofdeling in Tinallinge, stierf op 15 april 1573 in het over de grens gelegen Marienwehr op de Valckenhof, waar hij in de kerk werd begraven. Van hem is zijn grafzerk bewaard gebleven. Hieruit blijkt duidelijk dat hij is gevlucht voor Alva. Zijn goederen werden verbeurd verklaard.¹⁴

¹⁰ Corpus betekent hier kloosterbezit dat door een klooster zelf wordt bewerkt in het landschap Vredewold.

¹¹ <https://www.historischmarum.nl/t-olde-guet/oldeguet15.pdf>

¹² <https://www.historischmarum.nl/t-olde-guet/oldeguet15.pdf>

¹³ De inventaris van wat er allemaal is vernield is bewaard gebleven. Zie Veldman, Harm (1990). *De Beeldenstorm in Groningen*, blz. 142/143.

¹⁴

<https://www.nazatendevries.nl/Genealogie/NazatenDeVriesWeb/huningaframeset.htm?huninga000047.htm>

Bartholdus jacet hic sub marmore Tjarda sepultus Starckenburgiaca nobilitate fatus Hic patriam et patrios pro Christo sprevit honores Dum fugit Albani vim rabiemque ducis Nunc pro terrestri patria nova patria coelum est In quo nulla ferus jura tyrannus habet	Hier ligt in een marmeren graf begraven Bartholdis Tjarda Geboren uit het adellijke geslacht Starckenborch Voor volk en vaderland heeft hij de eer van God gewroken Gevlucht is hij voor de woeste hertog van Alva Nu heeft hij het aardse vaderland verruild voor het hemelse vaderland Waarin geen tiran meer rechten heeft
---	--

Ook zijn broer Boite is in Oost-Friesland overleden (1568 in Emden), net als broer Willem die in 1575 in het eveneens in Oost-Friesland gelegen Hinte stierf.

De stad Groningen verzet zich tegen inmenging van de centrale regering

In augustus 1566 was de Landvoogdes met de edelen overeengekomen dat de protestantse prediking daar door mocht gaan waar het tevoren al was gehouden, maar wel buiten de stadspoort. Op 30 september maakte Johan de Mepsche de inhoud van een brief van de Landvoogdes bekend aan de magistraat van Groningen. Zij maakte zich zorgen over de vele beroeringen die maand. De magistraat vond het niet nodig De Mepsche een antwoord mee te geven voor Margaretha. Een dag later stelde de landdag dat de koning op het gebied van de godsdienst niets te vertellen had in Groningen. Pastoor/predikant Johan Clant uit Bedum meende: *'und men muste Gode meer gehoarsam sijn dan enich mensche'*.¹⁵ De stad bleef zich nog enige tijd verzetten tegen het opvolgen van de bevelen uit Brussel, maar ging in maart toch overstag. Op 4 maart werd de Minderbroederskerk voor de protestanten gesloten.

In 1567 moest de stad de symbolische sleutels van de Herepoort overdragen aan Johan de Mepsche. In 1568 kwam Alva in hoogsteigen persoon naar de stad om mee te delen dat de stad door de recente beroeringen haar voorrechten had verspeeld. Aan de overeenkomst van 1536 kon geen waarde meer worden gehecht. Er kwam een blokhuis of citadel in de stad om er een garnizoen te huisvesten en de Raad van beroerten zou zijn werk beginnen. In 1568 vond de intronisatie van bisschop Knijff plaats.

In 1569 werden de elf stadsarbeiders die betrokken waren geweest bij de zuivering van de Minderbroederskerk door Karel Quarré ter dood veroordeeld. Op vier na wisten zij echter te ontsnappen. In de Ommelanden stonden 88 namen op de lijst van verdachten, maar die waren allemaal op de vlucht geslagen.

Op de lijst van beschuldigten van de Raad van Beroerten stonden in totaal ruim 200 Groningers en Ommelanders. Velen van hen waren echter, net als de broers Starckenborch, gevlucht. Toch werden enkele timmerlieden die, in opdracht van de magistraat, hadden deelgenomen aan het verwijderen van beelden uit de Broerkerk in Groningen, opgepakt en geëxecuteerd. Van de overige

¹⁵ Abel Eppens in zijn kroniek.

veroordeelden werden de goederen verbeurd verklaard, onder hen waren niet alleen de welgestelden, maar ook schoenmakers, metselaars, wevers enz.

In de Ommelanden keerde men, uit angst, weer op zijn schreden terug, de beelden werden herplaatst of hersteld en er werden in de kerken geen protestantse predikaties meer gehouden. In de Ommelanden weken sommige protestant geworden pastoors uit, maar anderen schikten zich en gingen weer braaf de mis lezen. Maar zelfs in de stad werd de broerkerk teruggegeven aan de kloosterlingen. Maar de predikaties buiten de kerk gingen aanvankelijk gewoon door, tot 1 mei toen ook hier een eind aan kwam (1567). Niet lang daarna moest de stad beloven dat niemand school mocht houden of lering doen volgens de nieuw religie.

Het duurde nog tot 1594 voor de stad Groningen zich definitief aansloot bij de Republiek en het protestantisme officieel de dominante godsdienst werd. De officiële dankdienst voor Groningens bevrijding werd gehouden op 17 juni 1594 in de Martinikerk. Deze dienst werd geleid door Menso Alting die een preek hield over Psalm 118, 22-24:

‘De steen die de bouwers afkeurden is een hoeksteen geworden. Dit is het werk van de HEER, een wonder in onze ogen. Dit is de dag die de HEER heeft gemaakt, laten wij juichen en ons verheugen.’